

3 Sociální pomoc a péče ve starověku: paternalismus a filantropie

CÍLE KAPITOLY

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Morálka, právo a náboženství, animismus, vývoj polyteismu, absence sociální problematiky v antickém polyteismu. Antická filozofie (Sókratés a sofisté – spor o morálku, platónský model státu, Aristoteles – vyrovnávání sociálních rozdílů, stoický altruismus a pojetí ctnosti, etika přirozeného zákona). Starověké zákoníky, *polis*, *oikos*, dlužní otroctví, Solónovy a Periklovy reformy, sociální dávky v Aténách, institut veřejných lékařů, *familia*, klientský systém, *collegia*, alimentární fondy.

PRŮVODCEM STUDIEM KAPITOLY

V úvodu kapitoly je objasněn vztah morálky, práva a náboženství a stručně připomenuty různé přístupy ke společenské solidaritě a sociální pomoci v animismu a polyteistických náboženstvích od vzniku prvních městských států v Mezopotámii po antický polyteismus. Text věnován přehlednému naznačení proměn filozofického myšlení o vybraných tématech týkajících se státu a sociální problematiky od vzniku filozofie. V chronologickém členění jsou postupně připomenuty vybrané problémy antické, sociální a politické filozofie, důležitá pro vývoj sociální péče a pomoci. V textu jsou zachyceny počátky sociální pomoci ve východních despociích, její instituce ve starověkém Řecku a Římě. Jsou zde připomenuta ustanovení nejstarších zákoníků, formy sociální pomoci a dávek v řeckých *polis* i soukromé a veřejné péče v Římě včetně kolegií jako prototypu svépomocných spolků.

3.1 Morálka, právo a náboženství

Různé formy solidarity a pomoci hendikepovaným či sociálně vyloučeným osobám se odvíjí od morálních pravidel a hodnot platných v určité společnosti. Morálka je soubor regulativů, tj. závazných a nějakým způsobem sankcionovaných zásad a norem určujících lidské chování, založených na rozlišení dobra a zla, správného a nesprávného a jejich transformace do oblasti

hodnot, norem, vzorů, postojů a jednání. Má dimenzi individuální i sociální, je považována za důležitý integrační sociální faktor vnitřní soudržnosti a kooperace ve společnosti a vyvíjí se.¹ Morální normy, pravidla a sankce jsou reflektovány i v právu, tj. souboru norem, jejichž dodržování lze mocensky vynutit. Právně však nelze obsáhnout všechny morální standardy, způsoby jednání nebo možnosti vzájemné pomoci a někdy se také mohou právní normy dostat do rozporu s morálkou a být nespravedlivé (např. v totalitních režimech zákony likvidující základní lidské práva a svobody).

Morálka není založena jen na rozumovém zdůvodnění. Lidské jednání může vycházet z intuice, ze zvyku nebo tradice, nebo se opírat o víru v nějakou vyšší nadpřirozenou moc, která podmiňuje lidskou existenci a jíž je člověk podřízen. Výrazem této víry je náboženství, opírající se kromě víry o různě propracovaný kult. Zvyková nebo náboženská morálka, která je oporou života komunit nebo náboženských skupin, se však může dostat do rozporu se „základní morálkou“, tj. obecně platnými morálními pravidly a poškozovat jiné lidi či skupiny,² přesto náboženství představuje jeden z nejdůležitějších pilířů morálky. Právo a morálka byly až do počátku moderní doby, tj. zhruba do poslední třetiny 18. století, úzce propojeny s náboženstvím, které formovalo i základní principy formy lidské solidarity.

3.2 Animismus a východní polyteismus

Animismus³ přírodních národů či primitivních společností byl založen na udržování rovnováhy mezi přírodou a člověkem, později se cílem náboženských obřadů stalo udržování rovnováhy mezi člověkem a kosmickým řádem. Tato rovnováha se týkala člověka jako člena určité skupiny lidí, která je součástí přírody. Rozhodující byl zájem skupiny, kterému mohl být obětován i ten nejvýše postavený jedinec.

Základem rodiny, rodu i kmene byla posvátná tradice udržovaná ústně, proto byli v primitivních společnostech uctíváni staří lidé, kteří měli cenné zkušenosti a žili „blízko

¹ Charakteristika základních pojmů vychází z jejich definování v pracích M. Nečasové, která používá obecně akceptované slovníkové definice. NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie...*, s. 11-21. – TÁŽ. Profesionální etika. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Metody a řízení...*, s. 21-24.

² NEČASOVÁ, M. *Úvod do filozofie...*, s. 13, uvádí jako příklady středověkou inkvizici (tato instituce však působila na stejných principech ještě v 17. století), násilnou christianizaci nebo kastovní systém v Indii.

³ Animismus je „myšlenkový systém, podle kterého je každá věc řízena duchovní silou nebo duší, z antropologického hlediska veškeré duchovní směry přírodních národů, projevující se v náboženství, magii, totemismu, fetišismu apod. v širokém rozpětí v podstatě od kultu předků až po polyteismus“. *Sociální a kulturní antropologie*. K vydání připravili L. Hrdý, V. Soukup a A. Vodáková. Praha: Sociologické nakladatelství, 1993, s. 118 (další uvedené pojmy vysvětleny na s. 119-121).

předkům“. Také hendikepovaní lidé byli podporováni příslušníky svých skupin, což dokládají už paleolitické pohřby fyzicky postižených či s následky těžkých zranění žijících zraněných lidí, kteří by bez pomoci jiných nedokázali přežít, na straně druhé byli jako zřetelně se lišící od ostatních často obětováni bohům.⁴

Nadřazenost kosmického řádu nad společenstvím a společností jednotlivcem přetrvávalo i v náboženstvích prvních starověkých států v Mezopotámii a Egyptě. Jednalo se o polyteistická náboženství s hierarchicky uspořádaným panteonem bohů, jejichž příkazy tlumočili polobožští králové či faraon jako syn a pozemské vtělení boha slunce Ra. Solidaritu s chudými a potřebnými v Egyptě posilovala víra v poslední soud, při němž musel zemřelý vyznat, že vedl dobrý život a dodržoval sedm předepsaných skutků milosrdenství.⁵

Naproti tomu tzv. védská náboženství, z nichž se postupně v 1. tisíciletí př. n. l. na indickém subkontinentě vyvinul hinduismus, založený na převtělování duší a koloběhu života podle zásluh člověka, podobný institut neznala. Hinduismus vytvořil v Indii rigidní kastovní společnost přetrvávající dodnes, v níž se nemohly vytvářet formy solidarity napříč kastami. Institut almužny byl určen jen bráhmanům a poustevníkům, závazné morální normy pro jednotlivé kasty se lišily a už nejstarší zákoníky stanovily pro jejich příslušníky striktní pravidla, za jejichž porušení hrozily přísnými tresty.⁶

Průlom v těchto vztazích přinesl až v polovině 1. tisíciletí př. n. l. buddhismus, označovaný jako náboženství bez Boha. Zdůrazňoval schopnost soucítit se všemi živými tvory jako prvek Buddhovy cesty k osvětlení, kterou symbolizují věžičky na kupolích buddhistických svatyní, čímž se blížil monoteistickým náboženstvím, sociální péči však vyhradil laikům.⁷ Blíže se jí nezabýval ani zarathustrismus, další polyteistický kult, nazývaný podle proroka Zarathustry, který se šířil ve stejné době jako buddhismus na Blízkém a Středním východě.⁸

⁴ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská solidarita. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální...*, s. 16.

⁵ Náboženský kanon prikazoval sytit hladové, napájet žíznivé, oblékat nahé, ubytovávat cizince, osvobodovat vězně, ošetřovat nemocné a pohřbívat mrtvé, což bylo zvláště důležité. Tamtéž, s. 18.

⁶ Kasty jsou neprostupné, zákazy styku i pravidly sňatků a dědění oddělené společenské skupiny. Už od védského období bylo obyvatelstvo rozděleno do čtyř kast, jejichž vznik byl v mytologii spojen s obětováním prvotního obra Paruši bohy: „Z jeho úst povstal bráhman, z jeho paží vznikl válečník (kšátriya), z jeho stehů řemeslník (vajšya), z jeho nohou služebník (.....)“. Mimo kasty, resp. jako nejnižší kasta, stáli původní obyvatelé indického poloostrova, páriové, které bylo dovoleno bít a za jejich zabití nebyly stanoveny žádné tresty. Jejich skupiny začaly kolem roku 1 000 n. l. migrovat na západ a dnes jsou souhrnně nazývány Rómové. Srov. MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 21. – VAŠEK, B. *Dějiny křesťanské...*, s. 11.

⁷ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 22-24.

⁸ Tamtéž, s. 18.

3.3 Antický polyteismus

Vrcholnou podobu polyteismu představuje antický polyteismus. Řecký panteon, v jehož čele stál vládce bohů i nebes Zeus, je zaplněn množstvím bohů a bohyň v lidské podobě, kteří měli přiděleny určité kompetence, vedli dramatické spory a prožívali osobní vztahy, a to i ve světě lidí, který prostupovali a pohybovali se v něm. Řecké náboženství, vystavené od přelomu 7. a 6. století př. n. l. skeptickému vlivu filozofie, vznikající v řeckých koloniích na pobřeží malé Asie a v Itálii a rozvíjející se v klasickém období v centrálním Řecku, především v Athénách, nezdůrazňovalo potřebu sociální péče a pomoci.⁹ Ty byly záležitostí patriarchální rodiny, resp. v pozdější době do určité míry obce či státu, považovaných v přeneseném smyslu za velkou rodinu. Ochránkyní rodin i strážkyní obcí byla bohyně Hestie, jejímž symbolem byl oheň plápolající v rodinných krbech, ale i posvátný oheň plápolající na radnicích (*pritanéich*) řeckých polis, který vystěhovalci přinášeli do nově založených kolonií. U krbu se slavnostně přísahalo, sem se pod ochranu bohyně uchylovali členové rodiny, vyhnanci a pronásledovaní.¹⁰

Závažným náboženským proviněním však bylo nepřijmout cizince - prosebníka nebo mu ublížit. Za cizince byli považováni např. kupci, ale i utečenci prchající z rodné obce či trosečníci. Cizinci byli v homérských dobách pod ochranou samého Dia, a pokud žádali o přijetí, utíkali se pod ochranu boha Xénia. Náboženství a *xénia* – povinnost přijmout přátelsky cizince, z níž se vyvinul institut asyly, tak určovaly ve starověkém Řecku vztahy mezi občany i státy.¹¹

Římské náboženství se od řeckého lišilo především volnějším kompetencemi jednotlivých božstev. Podobně jako v Řecku se uctívaly rodinné tradice a ochranní domácí bůžci, jejichž kult udržoval otec rodiny. Svá vlastní božstva měly všechny druhy společenského jednání, ba i každodenní úkony. Při expanzi Říma, resp. římského impéria, náboženství vstřebávalo různé kulty a magické praktiky, původní indoevropský ráz se stíral a mělo eklektický charakter. Hlavním římským bohem byl Jupiter, bůh přísahy, která symbolizovala závazek, přičemž za prvořadý byl považován závazek člověka vůči obci, společenství. Náboženství bylo pojímáno jako smlouva mezi společenstvím a bohy, potvrzovaný udržováním kultu, který nelze porušit.

⁹ Blíže o řeckém náboženství MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 25-27. Vlivu filozofie se připisuje např. přiřazení abstraktních principů míru, spravedlnosti a zákonnosti Hóram, původně bohyním zajišťujícím příznivé počasí a plodnost půdy. Tamtéž, s. 26.

¹⁰ *Slovník antické...*, s. 256.

¹¹ *Slovník antické...*, s. 126. – LEVICKÁ, J. *Náčrt dejín...*, s. 33. „Asylon“ v řečtině znamená „nedotknutelný, posvátný, nepřístupný“, ale též „útočiště“, „asylum“ v latině „místo bezpečné před loupeží, útočiště, místo ochrany“. Ve starověkém Řecku a Římě se za místa asyly považovaly chrámy, obětní místa, ale i jeskyně či další místa v přírodě se zvláštní symbolikou.

V tomto systému státního náboženství a bohů jako jakýchsi „funkcionářů“, pečujících o přidělené úkoly, se řecká Hestia mění v bohyni Vestu, ochránkyni státu. Věčný oheň ve státním krbu v jejím chrámu na Fóru Romanu symbolizoval velikost a trvání Říma a jeho říše. Bohyně se tak stala symbolem rodinné i společenské svornosti, jednoty společenského řádu i mravního pořádku, života v rodině, obci i státu.¹²

3.4 Sociální myšlení v antice

Filozofie je neempirická racionální věda, která hledá odpovědi za základní, obecné otázky, týkající se světa, lidí a Boha, je to soustava kritického uvažování o otázkách poznání a jednání, která vzniká na přelomu 7. a 6. st. př. n. l. v řeckých koloniích na pobřeží Malé Asie a v Itálii. Pokusíme se naznačit, jak se v dějinách filozofického myšlení promítaly některé myšlenky a názory vztahující se k ideálu dobrého života a odměny za něj, vztahu občana a státu a spravedlivému uspořádání společnosti včetně úlohy lidské solidarity. Jedná se pochopitelně jen o velmi stručný a omezený výběr pohledů i témat, které se v moderní době staly předmětem politické morálky a filozofie, ale také sociologie a politologie jako samostatných disciplín.¹³

První velký střet o charakter morálky se odehrál mezi sofisty, kteří relativizovali její principy i možnosti poznání dobra a zla, a Sokratem (469 – 399 př. n. l.), jenž tvrdil, že rozumovou analýzou (tzv. sokratovský dialog) lze poznat jejich podstatu a řídit se jimi v životě.

Jeho žák Platón (428 -348 př. n. l.) rovněž považoval rozumové poznání za důležité pro lidský život ve světě, jenž je pouhým odrazem dokonalého světa idejí. Zdůrazňoval řízení člověka třemi propojenými dušemi, sídlícími v mozku (intelekt), hrudi (city) a břichu (pudy), a ve svých dílech Ústava a Zákony vytvořil analogický model ideálního státu tvořeného třemi hierarchicky uspořádanými vrstvami výrobců, strážců a vládců (králů – filozofů), který má charakter aristokracie. Všem mužům se mělo dostat stejně kvalitního vzdělání a po dosažení dvaceti let měli být rozděleni podle svých schopností. Člověk má být spokojený se svým postavením, dosáhnout vyrovnaného a uměřeného klidu a nedožadovat se soucitu druhých. Nemocní a zranění mají být léčeni jen pro navrácení pracovních schopností, nikoliv prodloužení života.

¹² MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 27-28.

¹³ K tématům důležitým pro sociální práci viz MATOUŠEK, O. Filozofické témata významná pro sociální práci. In: MATOUŠEK, O. a kol. *Základy sociální...*, s. 47-48.

Klíčové postavení ve státě zaujímal třída strážců, kteří stejně jako vládcí měli mít společný majetek, ženy a děti a žít v podstatě kasárenským způsobem, aby se předešlo rozbrojům v zájmu jednoty obce. Zrušení soukromého vlastnictví jako základu ekonomiky i rodiny, která představovala v řecké polis základní prvek sociální struktury, státem řízený výběr partnerů a výchova dětí (nejlepší muži mají mít děti s nejlepšími ženami, které pak všichni muži a ženy vychovávají společně), nevyslovený, leč skrytý požadavek státní euthanasie za účelem udržování stálého počtu obyvatel i další myšlenky označují Platonovi moderní kritici (např. Karl Raimund Popper) za prvky totalitarismu.¹⁴

Ostře proti nim vystoupil už jeho žák Aristoteles (384 – 322 př. n. l.) ve svém díle *Politika*, kde dokazoval, že ve svých důsledcích nemohou vést k požadované jednotě obce, ale úpadku a rozvratu. Aristotelova filozofie byla dualistická (svět je výsledkem spojení dvou principů – látky a formy) a teleologická – vše má předem určený účel (*telos*). Účelem či cílem života člověka jako tvora společenského (*zoon politikón*) je život v dobrém státě, který může mít formu monarchie, aristokracie či *politei* (vláda většiny).¹⁵ Mravní zákony jsou věčné, člověka je k mravnosti třeba vychovávat a sám se má zdokonalovat, směřovat ke spravedlivému a vyrovnanému jednání.

Aristotelés vidí ideál ctnosti, tj. zdatnosti a způsobilosti, v uměřenosti, v postavení mezi extrémů, v posilování středních vrstev společnosti, na nichž je založena silná obec. Její svobodní občané se realizují v politickém životě, kde jsou si rovni, a z diskuse a výměny názorů vyrůstá jednota obce. V zájmu obce není vyrovnávat všechny nerovnosti a nevýhody v postavení lidí a lze připustit potraty nebo zabíjení nezuživých dětí jako prostředek regulace počtu obyvatel, které je třeba žít. Z psychologického hlediska zajímavým způsobem zdůvodňuje dobročinnost jako aktivitu dobrodince, který na ni musí vynaložit úsilí a prostředky, a proto jej uspokojuje její výsledek více než obdarovaného. V zájmu stability obce Aristoteles připouští určité přerozdělování majetku, přičemž státní prostředky přidělené chudým mají sloužit k zařízení hospodářství nebo obchodu. Na rozdíl od Platóna je pro poskytování státní pomoci invalidním občanům, kteří si nedokážou sami opatřit obživu a

¹⁴ Podrobně k této otázce POPPER, K. R. *Otevřená společnost a její nepřátelé*. I., II. Praha: OIKOYMENH, 2011.

¹⁵ Aristotelská typologie vychází z kombinace počtu vládců (jeden, několik, většina) a vlády ve prospěch všech nebo jen vládců (dobré a špatné vlády). Špatnými formami vlády jsou tyranie, oligarchie a demokracie. Na základě studie 158 ústav řeckých polis dospěl k závěru, že převládajícími ústavami jsou demokracie a oligarchie, které dále vnitřně členil.

jejichž majetek nepřesahuje stanovenou hranici; podle J. Kotouse se tak poprvé objevují v dějinách myšlenky životního minima a majetkového censu.¹⁶

Z římské filozofie je třeba připomenout Marca Tullia Cicera (106 – 43 př. n. l.), jenž byl přívržencem smíšené ústavy a zdůrazňoval právní a smluvní podstatu státu, jehož smyslem je hájit spravedlnost, a dále stoickou filozofii. Stoikové hlásali spravedlnost pro všechny lidi a jejich rovnost bez ohledu na to, zda jde o římské občany, cizince či otroky, kosmopolitismus (světoobčanství) a projevování lásky k ostatním, čímž v mnohém připomínali křesťanství. Člověka považovali za bytost společenskou, jež má žít střídavým životem a plnění povinností vůči sobě i ostatním, zejména vůči státu, považovali za ctnost. Současně však vyzývali k potlačování emocí a citů jako něčeho nehodného muže, který má zůstat lhostejný i k té nejhorší katastrofě a čelit jí „v duchu absolutní netečnosti“. Ve stejném duchu se má pomáhat slabým a hendikepovaným a bez osobní angažovanosti a emocí vykonávat svou povinnost.

Tyto myšlenky najdeme u Lucia Aenea Senecy (4 př. n. l. – 66 n. l.), který se zabýval praktickou etikou a zdůrazňoval ohledy vůči jiným i lásku ke všem lidem, kterou lze označit moderním termínem „altruismus“. Filantropii, která tehdy označovala dobro prokázané člověkem vyššího postavení, chápal jako dobro prokazované jinému člověku rovnocenných hodnot a přirozenosti. Napsal však také: „Moudrý muž utěšuje ty, kdo pláčou, ale nepláče s nimi, ubytovává trosečníky a dává almužny chudým... navrací syna plačící matce, zachraňuje zajatce z arény, ba i pohřbívá zločince, ale jeho tváře nejeví znepokojení. Nepociťuje soucit. Zachraňuje, činí dobré, protože je zrozen k tomu, aby pomáhal svým bližním, aby pracoval pro dobro lidstva a každému dal, co mu patří... Jeho tvář ani jeho duše neprozradí žádné emoce, když vidí zchřadlé údy, roztrhané hadry a shrbenou, vyhublou postavu žebráka. Ale pomáhá těm, kdo si to zaslouží, a stejně jako bohové se sklání k bídým... Jen chorobné oko zvlhne, když vidí slzy v cizích očích.“¹⁷

Stoikem byl i císař Marcus Aurelius (121 – 180), humanisticky orientovaný učenec a spisovatel, jehož myšlení se v překvapivé míře blížilo křesťanství, za což pozdní stoicismus chválil i sv. Justin Mučedník.¹⁸ Přesto v duchu stoického plnění povinností Marcus Aurelius, jenž většinu

¹⁶ KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 16.

¹⁷ Citováno podle WOODS, T. E., Jr. *Jak katolická...*, s. 137.

¹⁸ Tamtéž.

života strávil na bitevním poli při obraně římského impéria, pronásledoval křesťany, v nichž rovněž spatřoval nebezpečí pro římskou říši, nebo omezil vliv kolegií (*collegia*).¹⁹

Ve stoické filozofii se setkáváme s etikou přirozeného zákona jako věčného a neměnného mravního zákona daného Bohem či jinou nadpřirozenou silou. Přirozený zákon má universální charakter, prostupuje celý svět a od něj se odvozuje jak zvláštní postavení i důstojnost člověka jako tvora vybaveného rozumem, tak všechny lidské zákony. Člověk se má snažit poznávat přirozený zákon pomocí rozumu a realizovat ho svým jednáním. S touto představou se setkáváme už v judaismu a poté v křesťanství, které přidává povinnost člověka projevat lásku k bližnímu a milosrdenství. V této podobě pak byla etika přirozeného zákona základem charitativních aktivit v západním světě až do počátku moderní doby.²⁰

3.5 Počátky sociální péče a pomoci ve východních despociích

Počátky organizované a institucionalizované lidské solidarity souvisí se vznikem prvních městských států a despocií na Blízkém východě a v Egyptě a mají kořeny v polyteistických náboženstvích. V těchto převážně zemědělských otrokářských společnostech s kusým zákonodárstvím ještě neexistovaly ucelené sociální doktríny, sociální myšlení bylo nesystematické a neorganizované, vyznačovalo se lpěním na tradicích a za zdroj předvídaných či očekávaných sociálních změn byli pokládáni bohové.

Jejich příkazy tlumočili lidem polobožští králové, kteří je zakotvili i v prvních kodifikacích práva, obsahujících také zajímavá ustanovení v oblasti sociální péče a zabezpečení. Např. zákoník krále Urnamu z města Uru, jenž panoval koncem 3. tisíciletí př.n.l., upravuje přesné míry a váhy, řeší zneužívání úřední moci i ochranu sirotků, vdov a chudých obyvatel. Známý zákoník zakladatele starobabylonské říše krále Chammurappiho z 18. století př.n.l., zjevený mu údajně slunečním božstvem Šámašem, přiznával válečným veteránům přiděly půdy pro zajištění ve stáří, přičemž právo na třetinu přidělu měly i vdovy a sirotci po padlých vojácích, jejichž nezletilí synové byli přijati do vojenského výcviku.²¹

Ve starověkém Egyptě odpovídal za dodržování práva a spravedlnosti faraon jako syn a pozemské vtělení boha slunce Ra. Solidaritu s chudými a potřebnými posiloval náboženský

¹⁹ K antické filozofii blíže MATOUŠEK, O. *Filozofická témata...*, s. 49-53. – TOMEŠ, I. *Sociální politika: teorie...*, s. 29-30. – STÖRIG, H. J. *Malé dějiny...*, s. 108-138, 142-146.

²⁰ NEČASOVÁ, M. *Profesní etika...*, s. 26-27.

²¹ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Náboženství a společenská...*, s. 17-18. – TOMEŠ, I. *Sociální politika...*, s. 42. – TÝŽ. *Úvod do...*, s. 49.

kánon sedmi předepsaných skutků milosrdenství, které v podstatě vymezují s některými výjimkami základní skupiny osob, které byly objektem různých forem sociální pomoci a péče až do moderní doby.²²

Také perský král Dareius I. (521 – 485 př. n. l.), přívrženec zarathustrismu, za jehož vlády perská říše sahala od Indu do oblasti Středoziemního moře a severní Afriky, si přízeň bohů získal tím, „že jednal podle práva a spravedlnosti a neutlačoval sirotky ani chudinu“.²³ Přibližně ve stejném období je připomínán indický panovník Ašóka z dynastie Maurjů, vládnoucí ve 3. století př. n. l., který opustil dřívější expanzivní politiku, přiklonil se k buddhismu a nastolil mírumilovnou a spravedlivou vládu včetně řady sociálních opatření.²⁴ Patřilo k nim např. i zřízení útulku pro tuláky, chudé a opuštěné lidi, kteří sem přicházeli zemřít, roku 238 př. n. l. ve Varaní, jenž lze považovat za jeden z prvních hospiců (z lat. *hospital* podle *hospes* – host, č. špitál) v dějinách.²⁵

Uvedené příklady sociální politiky a sociální péče řadí I. Tomeš mezi nástroje despotického preantického paternalismu, v jehož rámci byly nedílnou součástí vládních struktur, které je využívaly ke svým záměrům, především tlumení sociálního napětí, a určovaly sociální potřeby, které budou uspokojovány na základě přidělového principu financovaného a spravovaného těmito strukturami, příp. pověřeným subjektem.²⁶ Vedle nich se však objevují i základní prvky filantropie, formulované např. v egyptských zásadách dobrého života. Oba přístupy se dále rozvíjejí ve starověkém Řecku a Římě, kde se objevují i první formy svépomocné solidarity.

²² Předepsaná pravidla nezmiňují explicitně péči o vdovy, sirotky nebo invalidy, na něž se však nepochybně vztahovala obecná pravidla (sytit hladové, napájet žíznivé, oblékat nahé a pohřbívat mrtvé) ani vykupování otroků. MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Náboženství a společenská..., s. 18.

²³ Tamtéž.

²⁴ Jeho význam pro buddhismus je také někdy srovnáván se vztahem římského císaře Konstantina Velikého ke křesťanství. Na rozdíl v hloubce a upřímnosti víry obou panovníků a „strukturální rozdíly“ obou církví, které se promítají v oblasti sociální péče (počátkem 4. století n. l. existovala v římském impériu rozvinutá síť sociálních institucí, a to nejen křesťanských), upozornil už O. Krejčí. Další zásadní rozdíl představuje společensko-politická situace obou říší i stádium jejich vývoje: zatímco maurjské císařství bylo na vrcholu, vliv Říše římské upadal a její mocenské těžiště se přesunovalo na východ. Tamtéž, s. 25. – Srov. též GEREMEK, B. *Slitování a šibenice...*, s. 24-25.

²⁵ LEVICKÁ, J. *Náčrt dejin...*, s. 16.

²⁶ TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 49.

3.6 Paternalismus a filantropie v antické společnosti

3.6.1. Sociální péče v řeckých polis

V řecké společnosti byl člověk především součástí patriarchální rodiny - domácnosti (*oikos*), v níž se udržoval kult předků a v níž byl otec pánem nad životem a smrtí nejen otroků, kteří byli její součástí, ale i nedospělých dětí. Rodiny odvozující původ od společného předka tvořily rod (*genos*), který měl společný majetek, bohoslužby i pohřebiště, někdy i povolání, a v případě potřeby podporoval své členy, kteří neměli dostatek prostředků k obživě; rody se spojovaly do rodových bratrstev (*frátriá*) a ty do kmenů (*fylos*). Rodové zřízení zaniká v 7. – 5. stol. př. n. l., kdy se rozvíjí polis, městské státy či obce, řídicí se už zákony vytvořenými lidmi a přijatými obcí jako společenstvím svobodných občanů podílejících se rovným dílem na moci (nepatřili k nim ženy, otroci ani přistěhovalci).²⁷

V demokraticky uspořádaných polis, zejména v Aténách, byla při řešení sociálních problémů vytvořena řada nástrojů sociální politiky a sociální péče. Zákony i zvyky řeckých polis však měly zajišťovat především veřejné služby související s výkonem úřadů, policie a spravedlnosti, s regulací trhu s obilím nebo s obranou státu. Např. už v 5. století př. n. l. byl v Aténách volen nevelký počet veřejných lékařů, patrně s cílem zajistit ve městě lékařskou péči např. v případě moru, a tento institut zůstal zachován v řadě řeckých polis i během pozdějšího helenistického období. Nebyli sice povinni poskytovat své služby zdarma, ale jako placení městští úředníci si pravděpodobně dost dobře nemohli dovolit odmítnout nemocného člověka bez prostředků.²⁸ K určitému vyrovnávání sociální nerovnosti docházelo také ve formě náhrad za ušlý výdělek občanům, kteří se podíleli na správě a politickém životě města, k čemuž sloužila až polovina městských příjmů,²⁹ běžné byly i veřejné hostiny a nepravidelné rozdělování peněz na návštěvu divadla. O důležité roli divadla ve veřejném životě svědčí i existence hereckých spolků, které se nazývaly „*synodos*“ (spolek) nebo „*koinon*“ (společenství) a sdružovaly nejen herce, ale i autory, hudebníky, choreografy a divadelní personál. Měly za úkol především organizovat vystoupení a zájezdy podle objednávek měst a určovat ceny, ale také hájit stavovské i sociální zájmy svých členů, kteří byli např. osvobozeni od vojenské povinnosti, chráněni před zajetím i před zabavováním majetku, pokud se nejednalo o dluhy vůči obci nebo

²⁷ *Slovník antické...*, s. 530-532.

²⁸ WALZER, M. Bezpečnost a blahobyť. In: *Současná politická filosofie*. (Sborník textů uspořádal J. Kis). Praha: Oikúmené, 1997, s. 428.

²⁹ Tamtéž, s. 431.

soukromníkům. Římané po dobytí Řecka činnost spolku tolerovali až do počátku 2. století, kdy císař Traianus zřídil z obav před případnou protistátní činností jeden „mamutí“ spolek pro celou říši se sídlem v Římě.³⁰

V řeckých polis nacházíme i určité formy sociální péče jako součásti občanské solidarity, ta ale opět sledovala především z politických důvodů zájem občanů jako celku, zatímco sociální potřeby jedinců byly v podstatě státu i spoluobčanům lhostejné. Podobně jako ve východních despociích byla závažným sociálním problémem existence hypotekárních dluhů a tzv. dlužního otroctví (*seisachteiá*), do něhož mohli upadnout svobodní občané. V Řecku bylo zrušeno různými reformami, z nich nejznámější byly Solónovy reformy v Athénách počátkem 6. st. př. n. l., při nichž byli dále svobodní občané rozděleni do čtyř tříd a u nejnižší zavedena minimální hranice majetku i příjmů.³¹

Tyto kroky měly zabránit vzniku nových dlužníků a dlužních otroků, neřešily však problematiku chudoby. Už Solónův nástupce Peisistrátos (6. st. př. n. l. – 527 př. n. l.) začal v polovině 6. st. př.n.l. organizovat veřejné práce pro chudé občany. O století později, když masy zchudlých občanů soustřeďujících se v Aténách ohrožovaly podstatu demokratické polis, přistoupil Periklés (444 – 429 př. n. l.) vedle veřejných prací k dalším reformám, v jejichž rámci mj. „zavedl diety, které byly finanční sociální podporou připomínající dnešní podpory v nezaměstnanosti.“³² V Aristotelově době mohli chudí a práce neschopní občané včetně válečných poškozců dostávat dva oboly denně z veřejných prostředků, tento velmi nízký důchod však mohl kterýkoliv občan zpochybnit a pobírající se pak musel obhájit před porotou. M. Walzer připomíná také platby starým občanům, kteří už nemohli pracovat, jež považuje za vedlejší efekt aténské koncepce občanství a demokracie.³³

Základem sociální pomoci a péče byla v Řecku patriarchální rodina, proto už jeden ze Solónových zákonů nařizoval občanům učit syny řemeslu a synům podporovat rodiče ve stáří. Až do otcovy smrti se však děti nacházely v prakticky bezprávném postavení, jejich osud závisel na otcově rozhodnutí, a zejména u nechtěných dětí, které nebyly usmrceny po narození, ale odloženy na ulici, byl často velmi krutý. Obecně se v řecké společnosti uznávaly také

³⁰ *Slovník antické...*, s. 252.

³¹ TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 50.

³² Tamtéž.

³³ WALZER, M. *Bezpečnost a ...*, s. 430-431.

povinnosti k vdovám a sirotkům po padlých vojácích, jejichž výchovu až do nabytí plnoletosti mohl převzít stát.³⁴

Sociální dávky a opatření se týkaly jen svobodných občanů, kteří tvořili výrazně menší část společnosti, a měly nenárokový, přidělový charakter, neboť svobodný občan byl zajištěn provozem své domácnosti a nepotřeboval sociální garance od státu. Podle I. Tomeše měly např. Solónovy a Periklovy reformy „povahu paternalistické sociální politiky, byť se silnými demokratickými prvky“ a byly součástí „přechodu od paternalismu k solidární filantropii“.³⁵

3.6.2 Paternalismus a vzájemná solidarita v Římě

V republikánském Římě, který si Řecko podmanil a byl silně ovlivněn jeho kulturou a vzdělaností včetně sociálního myšlení a politiky, se zpočátku rozvíjely především myšlenky filantropie a solidarity. Také v římské republice i pozdějším císařství byli zvýhodněni římstí občané, jimiž se ale mohli stát i cizinci, obyvatelé provincií nebo propuštění otroci. Významnou roli pro udržování sociálního řádu vedle náboženství, často pod různými politickými tlaky upravovaného, měly právní a politický systém. Základním článkem společnosti zůstávala patriarchální rodina (*familia*), která zahrnovala kromě otce a matky s dětmi, příp. rodin synů, také otroky, takže rodina zámožného Římana mohla mít i přes dvacet tisíc lidí. Potomci byli zvaní „svobodní“ (*liberi*), moc se však soustřeďovala u otce. Jeho moc nad manželkou přestávala rozvodem, syna mohl propustit tzv. „emancipací“, jinak se stával svéprávným až po otcově smrti; vdovy a neprovdané dcery v tomto případě dostávaly právního ochránce (*tutor*). Rodiny se sdružovaly do rodů (*gens*), které tvořily údajně třicet kurií (*curiae*), tj. skupin rodů, které měly svůj kult a společný majetek, do nichž byli rozděleni občané bez rozdílu společenského postavení, majetku apod. a které si zachovaly omezený význam i po rozpadu rodového zřízení.³⁶

Postavení dětí v rodině se ale nezlepšilo, podle Seneky byli ještě na přelomu letopočtu usmrcováni „slabí a nenormální“ novorozenci, běžné bylo i odkládání deformovaných chlapců, ale také mnoha zdravých děvčátek, v jehož důsledku „mužská populace starověkého Říma přesahovala ženskou populaci asi o 30 procent.“³⁷

³⁴ Tamtéž, s. 430.

³⁵ TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 50-51.

³⁶ *Slovník antické...*, s. 135, 532-534.

³⁷ WOODS, T. E. *Jak katolická...*, s. 161.

Ani charakter sociálních opatření se podle W. E. H. Leckyho nezměnil, zůstávala politicky motivovanou státní záležitostí a „zvyk prodávání malých dětí, pohazování novorozenců, ochota chudých zapsat se mezi gladiátory i časté hladomory ukazují, jak veliká byla bída, jíž se nepomáhalo.“³⁸ Podle I. Tomeše „většina sociálněpolitických opatření vznikala až za císařství, a proto nesla všechny stopy paternalismu.“³⁹ Už v republikánském Římě ale vedle sebe existovaly státní, soukromé i svépomocné formy sociální pomoci a péče, jejímiž poskytovateli se vedle státu a rodiny stávaly i jiné sociální útvary, především různá kolegia (*collegia*).⁴⁰ Pokud jde o státní sféru, dlužní otroctví bylo senátem zrušeno v roce 326 př. n. l. a podobně jako v řeckých polis se pro chudé či zchudlé občany a válečné veterány, jejichž počet rychle narůstal při vytváření římského impéria, pořádaly veřejné práce, z nichž získávali příjmy.⁴¹

V soukromé sféře zůstávala základem sociálního zabezpečení jednotlivce rodina, specifickou římskou institucí podpory na pomezí paternalismu a solidární filantropie pak představoval tzv. klientský systém. V jeho rámci bohatí Římané, patroni (*patronus*), poskytovali klientům (*clientes*, tj. chráněnci) stravu nebo místo ní vypláceli finanční dávku výměnou za formální podřízení, doprovod k soudnímu jednání či politickou podporu; velikost klientely byla, zvláště v době císařství, symbolem společenského postavení patrona. Klientelismus byl velmi rozšířenou formou podpory, která nevyklučovala, aby klient sloužil více patronům současně; jak se ale v průběhu staletí rozšiřoval počet klientů, klesala jejich vážnost i úroveň podpory.⁴²

Od nejstarších dob také na základě právně zaručené spolčovací svobody vznikala i tzv. kolegia (*collegia*), tj. různá zájmová sdružení existující jako právnické osoby. Vedle kolegií řemeslníků a živnostníků na podporu výroby, výtěžku i exportu, která měla vedle „cechovního“ i náboženský charakter a vlastní ochranná božstva, existovala kolegia sportovní, úřední, kultovní aj. Kolegia musela mít minimálně tři členy (odsud právní zásada „*Tres faciunt collegium*“, Tři tvoří spolek, sbor) a v jejich čele stály fyzické osoby, magistři či kurátoři (*curatores*), kteří je zastupovali navenek. Výrazně podpůrný charakter měla sdružení na podporu v nemoci (*collegia tenuiorum*), spolky veteránů z legií, které poskytovaly i určitou pomoc válečným invalidům, vdovám a sirotkům, a pohřební spolky a sdružení chudých

³⁸ Tamtéž, s. 138.

³⁹ TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 52.

⁴⁰ Slovník antické kultury pro kolegia používá názvy „družstva“ nebo „bratrstva“, novější literatura je označuje za „spolky“. Srov. *Slovník antické...*, s. 172. – KOTOUS, J., MUNKOVÁ, G., PEŘINA, P. *Úvod do sociální...*, s. 16.

⁴¹ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální...*, s. 85. – TOMEŠ, I. *Úvod do...*, s. 52.

⁴² MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. *Vývoj sociální...*, s. 85. – *Slovník antické...*, s. 317.

(*collegia funeraticia*). Zvláště poslední z nich, která vlastně přejímala povinnost rodiny či dědiců vystrojit pohřeb, měla značnou popularitu. V pohřebních „bratrstvech“ se sdružovali chudší občané a jejich členy se svolením pánů se mohli stát i otroci. Členové platili měsíčně příspěvky a kolegium se postaralo o jejich pohřeb včetně hostiny pro účastníky i o připomenutí jejich památky.

Kolegia byla svépomocná a samosprávná, nicméně senát si podržel právo zasahovat do jejich činnosti, která byla z politických důvodů (obavy z krytí převratu) omezována už koncem republiky. V době vlády císaře Marca Aurelia (161-180) pak nabyly podpůrné a pohřební spolky takový vliv, že je císař podřídil státnímu doзору.⁴³

Palčivým problémem římské říše bylo dlouhodobě se zhoršující postavení a úpadek malých rolníků. Jejich postavení měly zlepšit reformy bratří Gracchů ve 2. st. př. n. l., při nichž se omezilo vlastnictví půdy, a menší pozemky byly přidělovány drobným zemědělcům. Pomoci drobným rolníkům, ohroženým scelovacími tendencemi velkostatků, se snažil v 1. st. i Augustus (63 př. n. l. – 14 n. l., který současně svými populačními zákony zahájil „snahy o zvyšování populace podporami na výživu sirotků a dětí z chudších rodin“, což byla předtím soukromá záležitost. Oba cíle pak propojil císař Nerva (96-98) na sklonku 1. st. ustavením alimentačního fondu poskytujícího úvěry drobným a středním rolníkům na mírný, obvykle pětiprocentní úrok, z něhož se dotovala *alimenta* (prostředky na výživu) a stipendia pro děti. Po vzoru císaře zřizovali obdobné fondy bohatší občané i obce, teprve jeho nástupce Traianus (98 – 117) ale zřídil státní alimentační fond na výchovu chudých dětí, který působil v celé Itálii pod dohledem císařských úředníků - kurátorů silnic, v odlehlejších krajích zvláštních prokurátorů.⁴⁴ Tyto fondy se ve 2. st. rychle šířily i v římských provinciích s cílem vychovávat především oddané vojáky a občany, takže např. ze tří set dětí vyživovaných v Traianově alimentačním fondu bylo 264 chlapců a jen 36 dívek.⁴⁵

Za vlády Augusta se také rozšířilo masové přidělování sociálních požitků, např. rozdělování chleba a vína chudině a pořádání her pod známým heslem „*Panem et circenses*“ (Chléb a hry). Tyto dávky nebyly nárokové a měly politický charakter, tj. příslušely pouze občanům, pro římské císaře se však staly běžným, byť dlouhodobě pochopitelně neúčinným způsobem, jak tlumit sociální napětí. Příliš štědré sociální dávky ve spojení s neúměrně vysokým zdaněním

⁴³ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální..., s. 86-87. – TOMEŠ, I. *Sociální politika...*, s. 43. – *Slovník antické...*, s. 130, 172.

⁴⁴ *Slovník antické...*, s. 34.

⁴⁵ MATOUŠEK, O., ŠUSTOVÁ, J. Vývoj sociální..., s. 87. – *Slovník antické...*, s. 448.

majetných občanů patřily v pozdějších staletích k příčinám zániku římské říše, na jejímž území se ale již rozvíjely nové formy sociální pomoci a péče na bázi filantropie a charitativních principů nových monoteistických náboženství, judaismu a křesťanství.⁴⁶

SHRNUTÍ KAPITOLY

Náboženství rozhodujícím způsobem formovalo základní principy solidarity až do počátku moderní doby. Animismus přírodních národů vycházel z udržování rovnováhy mezi přírodou, později kosmickým řádem a lidským společenstvím, od jehož skupinových potřeb se odvíjí pomoc hendikepovaným jedincům. Ve starověkých polyteistických náboženstvích jsou charitativní principy zastoupeny spíše okrajově, výzvy k milosrdenství a ochraně chudých, sirotků a vdov se sice objevují už v nejstarších náboženstvích Mezopotámie a Egypta, v řeckém a římském náboženství však výraznější apely k dobročinnosti mizí. V antické filozofii je stát chápán jako výtvar lidí, který se pouze blíží různě chápanému ideálnímu státu. Otázky sociální péče jsou řešeny spíše okrajově, a to z hlediska zájmu státu, přičemž určité vyrovnávání sociálních rozdílů se připouští v rámci jeho stability (Aristoteles) či z hlediska rovnosti lidí (stoikové).

První formy sociální pomoci a péče se objevují ve východních despociích v paternalistické podobě různých dávek, které pokračovaly v antické společnosti. V řeckých polis nepatřila sociální pomoc a péče mezi uznávané ctnosti, přesto se prosazuje v podobě nenárokových, politicky motivovaných dávek a podpor pro svobodné občany s výraznými prvky vzájemné solidarity. V Římě se rozvíjely různé formy soukromých (klientský systém) i státních (alimentační fondy, příležitostné dávky) sociálních podpor a dávek. Třetí složku tvořily různé svépomocné spolky, kolegia, které už nebyly určeny výhradně svobodným občanům a jejichž vliv vrcholil ve 2. století n. l., kdy byly podřízeny státnímu doзору.

⁴⁶ *Slovník antické...*, s. 448. – TOMES, I. *Úvod do...*, s. 53.

KONTROLNÍ OTÁZKY

1. Jaký je vztah morálky a náboženství?
2. Jaké je postavení hendikepovaných jedinců u přírodních národů?
3. Které kategorie lidí přikazovala starověká náboženství chránit?
4. Jaké jsou rozdíly v pojetí státu a sociální péče u Platóna a Aristotela?
5. Existovaly v řeckých polis sociální dávky?
6. Vysvětlete pojmy: klientský systém, alimentární fond, collegia funeratica.
7. Jaké druhy římských kolegií znáte?
8. Jak se lišila rodina v antickém Řecku a Římě?

